

BARTOSZ GROMKO

STAN BADAŃ NAD WŁOSKĄ PARTIĄ KOMUNISTYCZNĄ. WYZWANIA I POSTULATY BADAWCZE

Włoska Partia Komunistyczna (WłPK) powstała w 1921 r. (jako Komunistyczna Partia Włoch), na rok przed marszem faszystów na Rzym. Po zaledwie kilku latach istnienia została rozbita i jej poszczególne komórki kontynuowały działalność na emigracji. Jej symbol i najbardziej rozpoznawalnego przywódcę Antonia Gramsciego w 1926 r. osadzono w więzieniu. Partia, którą stworzył, zaistniała na dobre we włoskim życiu politycznym dopiero po II wojnie światowej, długo po jego śmierci. W czasach zimnej wojny była największą partią komunistyczną w Europie Zachodniej. W przeciwieństwie do wielu innych zachodnich partii o tym profilu ideowym bardzo szybko stała się partią masową. Przystąpiła także do procesu budowy demokratycznego ładu politycznego w powojennych Włoszech, m.in. przez rezygnację z walki z monarchią króla Wiktora Emanuela III i dołączenie do rządu Pietra Badoglio. To wydarzenie przez lata odgrywało rolę jednego z ważniejszych punktów zwrotnych w oficjalnej historii partii (tzw. *Svolta di Salerno*).

Korzystając z popularności związanej z uczestnictwem w antyfaszystowskim ruchu oporu, WłPK otworzyła się na szersze spektrum światopoglądowe i zrezygnowała z partyjnego dogmatyzmu podczas rekrutacji członków (jako jedna z niewielu zachodnich partii komunistycznych była jednocześnie zdolna do utrzymania wysokiego poparcia wyborczego). Między innymi z tego właśnie powodu stała się czymś więcej niż partią polityczną. Po wojnie stanowiła bardzo szeroki ruch społeczny.

WłPK z jednej strony pozostawała partią komunistyczną utrzymującą ścisłe relacje z Moskwą i jej państwami satelickimi, z drugiej – poszukiwała demokratycznej legitymizacji i „narodowych” korzeni. Właśnie ta złożoność (niektórzy włoscy historycy używają sformułowania „anomalia”) w historii partii powodowała i powoduje niegasnące zainteresowanie nią wielu badaczy.

POLEMIKI, REWIZJONIZM, KONTROWERSJE

Pierwszymi historykami partii byli jej członkowie i sympatycy. Jest to tym bardziej istotne dla WłPK, która – wobec wymienionego wyżej dualizmu – starała się budować tożsamość właśnie na swoich korzeniach i historii. „My komuniści pochodzimy z bardzo daleka i idziemy bardzo daleko”, jak powiedział Palmiro Togliatti na zebraniu konstytuancy w 1947 r. Można rzec, że Togliatti był pierwszym kustoszem historii partii. Jednak wydawnictwa, które ukazywały się pod jego nadzorem, miały w większym stopniu zadanie kreowania własnej wizji historii na potrzeby polityczne niż dociekań o charakterze naukowym¹. W 1958 r. KC WłPK powołał komisję, której zadaniem było opracowanie projektu historii partii. Instytut Gramsciego zaapelował do organizacji terenowych, aby zaangażowały się w zbiórkę dokumentów źródłowych i przekazanie ich Instytutowi. Na początku lat sześćdziesiątych postawiono również kwestię pozyskania archiwów Komunistycznej Partii Włoch (tak WłPK nazywano do roku 1944) z Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie, gdzie leżały w depozycie jako część archiwów Kominternu. W 1973 r. zredagowano listę mikrofilmów, podczas gdy oryginały powróciły do Włoch pod koniec lat osiemdziesiątych. Materiały te stanowią oddzielny zbiór, tzw. *Fondo Mosca*². W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych znaczną część materiałów archiwalnych udostępniono – nadal w sposób ściśle regulowany i kontrolowany – szerszemu gronu uczonych. W 1986 r. kierownictwo WłPK podjęła decyzję o udostępnieniu do konsultacji dokumentów z ostatnich 30 lat. Za tzw. złotą epokę w historiografii uważa się okres od lat sześćdziesiątych do roku 1989, a jej kulminacja miałaby przypadać na lata siedemdziesiątych. Taką cezurę przyjmuje np. Aldo Agosti, który przyznaje, że choć również po 1989 r. powstało wiele wartościowych publikacji, to nie miały one takiego rozgłosu jak ich odpowiedniki z lat sześćdziesiątych³. Niemniej należy wspomnieć o przytoczanej przez Agostiego niepisanej zasadzie *cuius regio, eius est religio*, według której badanie historii każdej włoskiej partii politycznej jest zastrzeżone dla badaczy odwołujących się do jej tradycji i kultury politycznej⁴. Przez wiele lat to środowisko było dosyć zamknięte, a szersza dyskusja z historykami o innej proweniencji ideologicznej okazywała się ograniczona.

Mocno generalizując, można powiedzieć, że do 1989 r. utrwalił się obraz historii WłPK jako procesu stopniowego odrywania się od Moskwy i doświadczeń państw tzw. realnego socjalizmu. Miał to być proces rozpoczęty przez Togliattiego w 1944 r., kontynuowany przez następnych przywódców partii poprzez kolejne etapy naznaczone takimi

¹ A. Agosti, *L'età dell'oro della storiografia sul Partito comunista italiano* [w:] *Novant'anni dopo Livorno. Il PCI nella storia d'Italia*, red. A. Höbel, M. Albeltaro, Roma 2014, s. 393.

² Zob. http://archivi.fondazionegramsci.org/gramsci-web/detail/IT-GRAMSCI-GUI00001-0000005/partito-comunistaitaliano.html?quick=1¤tNumber=0&jsonVal={%22jsonVal%22:%22query%22:%22*%22,%22startDate%22:%22%22,%22endDate%22:%22%22,%22fieldDate%22:%22dataNormal%22,%22_perPage%22:20}}, dostęp: 21 VI 2018 r.

³ A. Agosti, *L'età dell'oro...*, s. 387.

⁴ *Ibidem*, s. 395.

hasłami jak włoska droga do socjalizmu, jedność w różnorodności czy nowy internacjonalizm. Dzięki otwarciu archiwów moskiewskich wiele istotnych okresów w historii partii można było zobaczyć w zupełnie nowym świetle. Przyczyniły się do tego badania prowadzone przez Victora Zaslavskiego i Elenę Agę Rossi⁵. W świetle dokumentacji sowieckiej postawiono m.in. tezę, że wspomniana *Svolta di Salerno* (przypomnijmy: jeden z najważniejszych mitów założycielskich powojennej WłPK, swego rodzaju akt konstytutywny) nie była rezultatem autonomicznej decyzji Togliattiego, lecz wytycznych Stalina. Badacze ci wskazali na znacznie większe powiązania WłPK z Moskwą w okresie stalinowskim niż przeważająca większość ich poprzedników.

Publikacja Zaslavskiego i Rossi rzuca też światło na zachowanie Togliattiego w czasie wyborów parlamentarnych w 1948 r. Z korespondencji sowieckiego ambasadora w Rzymie z Mołotowem wynika, że Togliatti miał zasięgać opinii Moskwy, czy w przypadku prób sfałszowania wyborów przez Chrześcijańską Demokrację włoscy komuniści mają przygotować zbrojną insurekcję⁶. Te ustalenia wywołały ożywioną debatę i opór ze strony części środowiska związanego z partią. Padły m.in. oskarżenia o instrumentalne wykorzystywanie nowych ustaleń w walce politycznej czy interpretację historii WłPK poprzez „uproszczone i monokazualne schematy”⁷. Ustalenia dwojga wspomnianych autorów potwierdzili w swojej publikacji Elena Aga Rossi i Gaetano Quagliariello, którzy zestawiają politykę WłPK i Francuskiej Partii Komunistycznej w kontekście ich związków z Moskwą⁸.

W kolejnych latach dość często próbowano badać wizję historii WłPK według nieco uproszczonej osi interpretacyjnej zależność–autonomia. Kwestia stopnia zależności WłPK na różnych etapach jej historii stała się głównym punktem zainteresowań wielu badaczy. Dyrektor Instytutu Gramsciego w Rzymie, prof. Silvio Pons, wielokrotnie stawia pytanie o rzeczywistą niezależność WłPK od Moskwy i próbuje niuansować oba podejścia⁹. Pełna autonomia WłPK wobec KPZR od 1944 r. jest obecnie konstrukcją ahistoryczną, zwłaszcza w kontekście odkryć z lat dziewięćdziesiątych. Proces odchodzenia od linii sowieckiej jako konsekwentny i systematyczny również okazuje się mocno kwestionowany. Czy wobec tego centrum dowodzenia WłPK zawsze znajdowało się w Moskwie (tzw. *eterodirezione*)? Takie wnioski, jak stwierdza Ernesto Galli della Loggia, nie pojawiały się nawet w pracach historyków najbardziej nieprzejednanych wobec WłPK. Zaslavsky i Rossi piszą w drugim wydaniu swojej książki: „Historycy o marksistowskim pochodzeniu napotykały szczególne trudności w uczestniczeniu w procesie rewizji mitu Togliattiego i uwolnienia od togliattyzmu, który zaczął się również na włoskiej lewicy, niemal jakby istniał jakiś rodzaj nieuświadomionej autocenzury, kiedy się

⁵ E.A. Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli Archivi di Mosca*, Bologna 1998.

⁶ Również na ten temat V. Zaslavsky, *Le conseguenze sulla storia d'Italia della rottura tra Stalin e Tito* [w:] *L'influenza del comunismo nella storia d'Italia. Il PCI tra via parlamentare e lotta armata*, red. F. Cicchitto, Soveria Mannelli 2010.

⁷ G. Vacca, *Prefazione* [w:] *Il PCI nell'Italia repubblicana 1943–1991*, red. R. Gualtieri, Roma 2001, s. 26.

⁸ E.A. Rossi, G. Quagliariello, *L'altra faccia della luna. i rapporti tra PCI, PCF e Unione Sovietica*, Bologna 1997.

⁹ Zob. m.in. S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino 2006; *idem*, *L'impossibile egemonia. L'URSS e il PCI e le origini della guerra fredda (1943–1948)*, Roma 1999; *idem*, *Stalin, Togliatti and the Origins of the Cold War in Europe*, „Journal of Cold War Studies” 2001, nr 2, s. 3–27.

dotyka figury »dobrego Togliattiego«, tak jak w czasach gorbaczowowskiej pierestrojki trudno było pozbyć się mitu »dobrego Lenina«. Nie udaje im się zatem dostarczyć wyważonej oceny historycznej postaci złożonej i dwuznacznej, która łączyła w sobie wszystkie sprzeczności przywódcy ruchu komunistycznego, funkcjonującego w świecie demokratycznym”¹⁰. Z kolei Ugo Finetti uważa, że dziś nadal przeważa historiografia partii podtrzymująca „autonomiczną” wersję historii WłPK, ale wzbogacona o znaczącą korektę, tzn. bardziej krytyczne podejście do epoki Togliattiego¹¹. Niezależnie od toczącej się dyskusji tymczasowe otwarcie moskiewskich archiwów stało się katalizatorem wielu badań i publikacji.

Za swoistą czarną księgę (włoskiego) komunizmu można uznać publikację pod redakcją Sergia Bertellego i Francesca Bigazziego¹². Jeden z rozdziałów dotyczy domniemanego udziału Togliattiego w czystkach dokonanych na Komunistycznej Partii Polski. Jest to swoista antologia artykułów zebranych pod wymownym tytułem *Zapomniana historia WłPK*. Ta pozycja wywołała pewne kontrowersje w środowisku włoskich historyków. Podobnie jak publikacje wymienione niżej była oskarżana (nie tylko przez historyków związanych z WłPK) o sztuczne szukanie sensacji, prezentowanie dobrze znanych ustaleń pod tytułami zapewniającymi większą poczytność czy też pisanie na zamówienie polityczne. W przypadku książki Bertellego i Binazziego może też razić duża liczba błędów. W wydaniu z 2001 r. autorzy sugerują we wstępie, że WłPK poparła wprowadzenie stanu wojennego w Polsce w 1980 r. (*sic!*), tymczasem ta partia stan wojenny zdecydowanie potępiła. Na tej samej stronie autorzy podają również błędną datę inwazji ZSRR na Polskę. Nie chcąc deprecjonować pracy i warsztatu naukowców odpowiedzialnych za tę książkę ani rozstrzygać swego rodzaju zimnej wojny we włoskim środowisku historycznym (która, *nota bene*, od kilku lat wydaje się wygasać), pragnę jedynie zaznaczyć, że takie kontrowersje istnieją zwłaszcza w odniesieniu do opracowań dotyczących domniemych zamiarów WłPK przejęcia władzy siłą. O zbrojnym ramieniu WłPK pisali m.in. Gianni Donno¹³ i Salvatore Sechi¹⁴. Można tu wymienić również książkę autorstwa Rocca Turiego¹⁵ (przygotowaną w formie zbliżonej do śledztwa dziennikarskiego) dotyczącą wątku przemycania do Czechosłowacji włoskich partyzantów komunistycznych podejrzewanych o zbrodnie wojenne. O włoskich komunistach, którzy padli ofiarą stalinowskiego terroru, pisali Giancarlo Lehner i Francesco Bigazzi¹⁶. Ci sami autorzy mówili również o czarnych kartach w historii WłPK¹⁷. Jedną z najnowszych prób rzetelnej rewizji historii WłPK stanowią pozycje Franca Andreuccio z 2005¹⁸

¹⁰ E.A. Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin...*, s. 11.

¹¹ U. Finetti, *Botteghe Oscure. Il PCI di Berlinguer & Napolitano*, Milano 2016, s. 12.

¹² *PCI. La storia dimenticata*, red. S. Bertelli, F. Bigazzi, Milano 2001.

¹³ G. Donno, *La Gladio rossa del PCI 1945–1957*, Soveria Mannelli 2001.

¹⁴ S. Sechi, *Compagno cittadino. Il PCI tra via parlamentare e lotta armata*, Soveria Mannelli 2006.

¹⁵ R. Turi, *Storia segreta del PCI. Dai partigiani al caso Moro*, Soveria Mannelli 2013.

¹⁶ G. Lehner, F. Bigazzi, *La tragedia dei comunisti italiani. Le vittime del PCI in Unione Sovietica*, Milano 2000.

¹⁷ *Eidem, Carnefici e vittime. I crimini del PCI in Unione Sovietica*, Milano 2007.

¹⁸ F. Andreucci, *Falce e martello. Identità e linguaggi dei comunisti italiani fra stalinismo e guerra fredda*, Bologna 2005.

i 2014 r.¹⁹ Podobne intencje, tj. rozliczenia historii włoskiego komunizmu, przyświecały autorom pracy zbiorowej pod redakcją Fabrizia Cicchitto²⁰. Wymieniany już kilkakrotnie Victor Zaslavski, poza przełomową pracą, której współautorką jest Elena Aga Rossi, napisał również książkę poświęconą wpływowi mitu sowieckiego na włoską lewicę w ogóle²¹.

Mimo tak powszechnego zainteresowania historią WłPK i dostępności bogatej literatury przedmiotu nie można nie zauważyć kilku podstawowych problemów związanych z dotychczasowym stanem badań. Zarówno publikacje wymienione wyżej, jak i wiele innych o „demaskatorskich” ambicjach rodzą dyskusje i – słusznie lub nie – wątpliwości wśród historyków WłPK. Jak zauważył Adriano Guerra w 2005 r. – a wydaje się, że ta obserwacja wciąż pozostaje aktualna – otwarcie archiwów sowieckich spowodowało, że setki publikacji uległy „przedwczesnemu zesterzeniu”²². Z jednej strony rodzi to nowe, oczywiste wyzwanie, tj. uaktualnienie dotychczasowych ustaleń, z drugiej – może prowadzić do powstawania nowych mitów w miejsce starych. Pośpiech i brak cierpliwości sprzyja nadinterpretacji, która często wynika z przyczyn tak trywialnych jak błędy w transkrypcji czy zła jakość kopii²³.

BIBLIOGRAFIA PARTII

Przedstawione niżej publikacje stanowią jedynie część dotychczasowego dorobku naukowego odnoszącego się do Włoskiej Partii Komunistycznej. Ze względu na tak obszerną bibliografię dokonałem wyboru, nie uwzględniając m.in. wielu publikacji, których autorami są sami politycy WłPK (o historii partii, zazwyczaj w kontekście autobiograficznym, bardzo wiele pisał m.in. Giorgio Napolitano). W niniejszym artykule pojawiają się najbardziej rozpoznawalne i często cytowane publikacje naukowe jako bibliograficzne fundamenty pogłębionych badań nad historią WłPK. Uzupełnię je o kilka pozycji, być może mniej popularnych, ale istotnych z punktu widzenia badacza polskiego czy wschodnioeuropejskiego.

¹⁹ *Idem, Da Gramsci a Occhetto. Nobiltà e miseria del Partito Comunista Italiano 1921–1991*, Pisa 2014.

²⁰ *L'influenza del comunismo...*

²¹ V. Zaslavsky, *Lo stalinismo e la sinistra italiana. Dal mito dell'Urss alla fine del comunismo 1945–1991*, Milano 2004.

²² A. Guerra, *Comunisti e comunisti. Dalle „svolte” di Togliatti e Stalin nel 1944 al crollo del comunismo democratico*, Bari 2005, s. 8.

²³ Należy tu przywołać przykład Franca Andreucciego i przeprowadzanych na początku lat dziewięćdziesiątych w Moskwie jego badań dotyczących korespondencji Palmira Togliattiego i Vicenza Bianca, http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/02/14/manipolata-la-lettera-di-togliatti.html?refresh_ce; <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/02/15/la-waterloo-di-andreucci.html>, dostęp: 17 XII 2017 r.; <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/03/27/andreucci-finisce-sott-inchiesta-per-il-falso.html>, dostęp: 17 XII 2017 r. Szerzej o rewizjonizmie w historiografii WłPK z perspektywy historyka związanego z WłPK zob. m.in. Aldo Agosti, A. Agosti, *La nemesi del patto costituente. Il revisionismo e la delegittimazione del PCI* [w:] *La storia negata. Il revisionismo e il suo uso politico*, red. A. Del Boca, Vicenza 2009.

Jeśli chodzi o polskie opracowania, to ukazało się ich niewiele. Pewien ogólny zarys historii WłPK stworzył w latach dziewięćdziesiątych Piotr Radzikowski²⁴. To przegląd najważniejszych aspektów działalności partii. Bibliografia, którą posługuje się autor, stanowi jedynie wycinek literatury przedmiotu. W kilku punktach stwierdzenia Radzikowskiego budzą zastrzeżenia. Wydaje się, że przypisuje on przywódcom WłPK zbyt wiele determinacji w kontaktach z polskimi dysydentami w latach siedemdziesiątych, sugerując, że WłPK otwarcie popierała wtedy ruchy dysydenckie w Polsce²⁵. W rzeczywistości dochodziło do spotkań (np. szefa Sekcji Zagranicznej WłPK Antonia Rubbigio z Adamem Michnikiem w listopadzie 1976 r.²⁶), WłPK nie darzyła jednak Komitetu Obrony Robotników zbyt dużym zaufaniem. O takim poparciu można mówić dopiero w przypadku „Solidarności” w latach osiemdziesiątych. Autor nie miał wówczas możliwości przeprowadzenia kwerendy w archiwum WłPK. Opierał się zatem głównie na literaturze źródłowej. Niestety, jego książka ze względu na rok powstania nie uwzględnia również fali publikacji będących następstwem otwarcia archiwów moskiewskich. Niemniej jest ona dobrym wprowadzeniem do historii WłPK. Bibliografia, choć niepełna, zawiera ważne pozycje.

Pozostałe publikacje polskojęzyczne to w większości tłumaczenia z języków rosyjskiego i włoskiego publikowane w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Należy tu wymienić krótką historię partii wydawnictwa Książka i Wiedza z 1952 r.²⁷, polskie tłumaczenia dzieł Palmira Togliattiego²⁸, Luigiego Longhi²⁹ czy tekstów źródłowych³⁰. Nawet w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej ten temat nie cieszył się dużym zainteresowaniem. Być może działo się tak ze względu na odmienne wizje socjalizmu, które od lat sześćdziesiątych kształtowały się w Warszawie i na via Botteghe Oscure 4 w Rzymie.

Jedną z najnowszych publikacji obcojęzycznych jest pozycja o charakterze syntetycznym autorstwa Albertiny Vittori³¹. Mimo skromnej objętości uwzględnia niezwykle bogaty dorobek bibliograficzny i stanowi dobry punkt wyjścia do pogłębionych badań. Próbę przedstawienia aktualnej bibliografii, problemu wykorzystania historii WłPK w bieżącym dyskursie politycznym oraz zagadnień historiografii partii podejmowa-

²⁴ P. Radzikowski, *Od stalinizmu do socjaldemokracji. Komunizm włoski 1945–1991*, Kielce 1996. Ten sam autor pisał również o Giorgiu Amendoli w: *idem, Od antyfaszyzmu do eurolewicy. Giorgio Amendola – działacz i teoretyk Włoskiej Partii Komunistycznej*, Warszawa 1988.

²⁵ *Idem, Od stalinizmu...*, s. 165.

²⁶ V. Lomellini, *L'appuntamento mancato. La sinistra italiana e il dissenso nei regimi comunisti (1968–1989)*, Milano 2010, s. 175; B. Kapica, *Spotkanie Adama Michnika z Antonio Rubbigim, przedstawicielem Włoskiej Partii Komunistycznej, w listopadzie 1976 roku*, „Polska 1944–45/1989. Studia i Materiały” 2017, t. 15, s. 353.

²⁷ *Włoska Partia Komunistyczna. Krótki zarys historyczny*, Warszawa 1952.

²⁸ P. Togliatti, *Włoska Partia Komunistyczna*, przeł. Z. Gutt, Warszawa 1962; *idem, Pisma wybrane*, przeł. J. Zborsztyn, Warszawa 1954; *idem, Problemy międzynarodowego ruchu robotniczego*, przeł. B. Norton, Warszawa 1964.

²⁹ L. Longo, *Włoska Partia Komunistyczna w walce o jedność klasy robotniczej*, przeł. F. Wistreich, Warszawa 1951.

³⁰ *Włoska Partia Komunistyczna między XV a XVI zjazdem*, Warszawa 1983; *IX Zjazd Włoskiej Partii Komunistycznej 30 stycznia – 4 lutego 1960 r.*, Warszawa 1960.

³¹ A. Vittoria, *Storia del PCI 1921–1991*, Roma 2006.

li także Achille Conti³² i Gianluigi Fantoni³³. Wcześniejsze monografie syntetyczne to m.in. pozycja autorstwa Alda Agostiego³⁴. Niezwykle często cytowanym, monumentalnym dziełem, powstałym w „złotej epoce” historiografii WłPK, jest pięć tomów autorstwa Paola Spriano³⁵, który opisuje historię od założenia partii w roku 1921 do 1945. W latach dziewięćdziesiątych to dzieło kontynuowali Renzo Martinelli i Giovanni Gozzini³⁶. Pozostałe publikacje dotyczące wcześniejszych etapów w historii WłPK to m.in. synteza Giorgia Gallego³⁷ dotycząca czasu od założenia partii do końca okresu stalinowskiego. Renzo Martinelli opisuje okres od roku 1921 do 1926³⁸, a Vittorio Vidotto – historię WłPK od roku 1921 do 1946³⁹. O historii włoskich komunistów przed wojną pisali m.in. Franco Sbarberi⁴⁰, John McKay Cammett⁴¹, Gwyn Williams⁴² i Sergio Bertelli⁴³. Ten ostatni przedstawia postać Togliattiego w szczególnie ostrym świetle jako wiernego agenta Stalina. O korzeniach partii, tj. latach poprzedzających rozłam we Włoskiej Partii Socjalistycznej w Livorno w 1921 r., traktuje publikacja Luigiego Cortesiego⁴⁴. O powojennej historii partii pisali m.in. Giuseppe Mammarella⁴⁵ i Heinz Timmermann⁴⁶.

Okres, kiedy przywódcą partii był Palmiro Togliatti, wzbudza duże zainteresowanie m.in. dlatego, że wówczas – na podstawie elaboracji myśli Gramsciego – zaczęła się kształtować idea włoskiej drogi do socjalizmu. WłPK odchodziła od modelu partii jako awangardy proletariatu w stronę partii masowej. Ten wątek badał m.in. Donald Sassoon⁴⁷. Okres przywództwa Luigiego Longo niezwykle szeroko opracował Alexander

³² A. Conti, *Gli studi sul comunismo italiano. Un bilancio storiografico a venticinque anni dalla fine del PCI*, „Mondo Contemporaneo” 2015, nr 3, s. 121–137.

³³ G. Fantoni, *After the Fall. Politics, the Public Use of History and the Historiography of the Italian Communist Party, 1991–2011*, „Journal of Contemporary History”, październik 2014, nr 4, s. 815–836.

³⁴ A. Agosti, *Storia del Partito comunista italiano 1921–1991*, Bari 2000.

³⁵ P. Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 1: *Da Bordiga a Gramsci*, Torino 1967; t. 2: *Gli anni della clandestinità*, Torino 1969; t. 3: *I fronti popolari, Stalin, la guerra*, Torino 1970; t. 4: *La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata*, Torino 1973; t. 5: *La resistenza, Togliatti e il partito nuovo*, Torino 1975.

³⁶ R. Martinelli, *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 6: *Il „Partito nuovo” dalla Liberazione al 18 aprile*, Torino 1995; G. Gozzini, R. Martinelli, *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 7: *Dall’attentato a Togliatti all’VIII congresso*, Torino 1998.

³⁷ G. Galli, *Storia del Partito Comunista Italiano*, Milano 1958 (ostatnie wydanie 2011).

³⁸ R. Martinelli, *Il Partito Comunista d’Italia 1921–1926*, Roma 1977.

³⁹ V. Vidotto, *Il partito comunista italiano dalle origini al 1946*, Bologna 1975.

⁴⁰ F. Sbarberi, *I comunisti italiani e lo stato 1929–1945*, Milano 1980.

⁴¹ J.M. Cammett, *Gramsci and the origins of Italian Communism*, Stanford 1967.

⁴² G. Williams, *Proletarian Order. Antonio Gramsci, Factory Councils and the Origins of Communism in Italy*, London 1975.

⁴³ S. Bertelli, *Il gruppo. La formazione del gruppo dirigente del PCI 1936–1948*, Milano 1980.

⁴⁴ L. Cortesi, *Gli origini del PCI. Studi e interventi sulla storia del comunismo in Italia*, Milano 1999.

⁴⁵ G. Mammarella, *Il partito comunista italiano 1945–1975. Dalla liberazione al compromesso storico*, Firenze 1976.

⁴⁶ H. Timmermann, *I comunisti italiani. Considerazioni di un socialdemocratico tedesco sul Partito comunista italiano*, wstęp S. Segre, przeł. E. Rossetti, Bari 1974; o WłPK zob. H. Timmermann, *The Decline of the World Communist Movement. Moscow, Beijing, and Communist Parties in the West (Westview Special Study)*, London 1987.

⁴⁷ D. Sassoon, *Togliatti e la via italiana al socialismo. Il PCI dal 1944 al 1964*, Torino 1980; *idem, Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Castelvécchi 2014.

Höbel⁴⁸. O przywództwie Luigiego Longo w kontekście sytuacji międzynarodowej pisał Marco Galeazzi⁴⁹. Jedną z najciekawszych publikacji dotyczących epoki Enrica Berlinguera jest monografia Silvia Ponsa z 2006 r.⁵⁰ To niezwykle ważna i często cytowana publikacja, dość wyczerpująco odnosi się bowiem do kwestii odprężenia w polityce WłPK, zagadnienia eurokomunizmu i – jak wspomniałem wyżej – kwestii autonomii WłPK wobec Moskwy. Inne istotne publikacje dotyczące epoki Berlinguera to prace: Antonia Rubbigio (przez wiele lat odpowiedzialnego za Sekcję Zagraniczną Komitetu Centralnego partii⁵¹) czy Adriana Guerry⁵². O znaczeniu „kompromisu historycznego” (tj. zbliżenia z chrześcijańską demokracją w celu wprowadzenia ważnych reform gospodarczych) w polityce Berlinguera pisali: Gerardo Chiaramonte⁵³, Giuseppe Vacca⁵⁴ i Stephen Hellman⁵⁵. O polityce Berlinguera w odniesieniu do myśli i partii socjaldemokratycznych zob. Fiamma Lussana⁵⁶. O WłPK w kontekście historii polityki wewnętrznej i zewnętrznej Republiki Włoch zob. publikacje pod redakcją Roberta Gualteriego⁵⁷, Sidney’a Tarrowa⁵⁸ czy Stephena Hellmana⁵⁹. Ta pierwsza jest wyjątkowo istotna, ponieważ to rezultat konwentu historyków, który odbył się 25 i 26 maja 2000 r. Konwent miał na celu podsumowanie pierwszego dziesięciolecia po upadku WłPK w kontekście wspomnianych wyżej odkryć i ustaleń lat dziewięćdziesiątych. O historii struktur i tożsamości ideowej włoskich komunistów traktuje opracowanie Arisa Accornero, Renata Mannheimera i Chiary Sebastiani⁶⁰. O końcowej fazie historii partii z antropologicznego punktu widzenia pisał David Kertzer⁶¹. Ta pozycja jest niezwykle ciekawa, ponieważ opisując wpływ symboli, partyjnych rytuałów i historii partii na tożsamość jej członków na przykładzie Włoskiej Partii Komunistycznej, dotyka problematyki znacznie bardziej uniwersalnej. Podobne podejście proponuje wspomniana już pozycja Franca Andreucciego⁶². O historii partii w kontekście wewnętrznych walk politycznych zob.

⁴⁸ A. Höbel, *Il PCI di Luigi Longo, 1964–1968*, Napoli 2010.

⁴⁹ M. Galeazzi, *Luigi Longo e la politica internazionale. Gli anni della guerra fredda*, „Studi Storici” 1990, nr 1, s. 117–133.

⁵⁰ S. Pons, *Berlinguer e la fine...*

⁵¹ A. Rubbi, *Il mondo di Berlinguer*, Roma 1994.

⁵² A. Guerra, *La solitudine di Berlinguer. Governo, etica e politica. Dal „no” a Mosca alla „questione morale”*, Roma 2009.

⁵³ G. Chiaromonte, *Il significato del compromesso storico*, „Critica marxista” 1985, nr 2/3 (23).

⁵⁴ G. Vacca, *Tra compromesso e solidarietà. La politica del PCI negli anni '70*, Roma 1987.

⁵⁵ S. Hellman, *Italian Communism in Transition. The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin 1975–1980*, New York–Oxford 1988.

⁵⁶ F. Lussana, *Il confronto con le socialdemocrazie e la ricerca di un nuovo socialismo nell'ultimo Berlinguer*, „Studi Storici” 2002, nr 2.

⁵⁷ *Il PCI nell'Italia repubblicana...*

⁵⁸ S. Tarrow, *Il comunismo in Italia e in Francia. Adattamento e trasformazioni [w:] Il comunismo in Italia e in Francia*, red. D.L.M. Blackmer, S. Tarrow, Milano 1976.

⁵⁹ S. Hellman, *Italian Communism...*

⁶⁰ A. Accornero, R. Mannheimer, C. Sebastiani, *L'identità comunista. I militanti le strutture, la cultura del PCI*, Roma 1983.

⁶¹ D.I. Kertzer, *Politics and Symbols. The Italian Communist Party and the Fall of Communism*, New Haven 1998.

⁶² F. Andreucci, *Falce e martello...*

Ugo Finetti (zarówno o epoce Togliattiego⁶³, jak i Berlinguera⁶⁴). O rywalizacji między frakcjami wewnątrzpartyjnymi i niuansach ostatniej dekady historii WłPK pisały ostatnio Michelangelo Di Giacomo i Novella Di Nunzio⁶⁵.

Jeśli chodzi o historię antyfaszyzmu i partyzantki antyfaszystowskiej, w której bardzo silną reprezentację mieli włoscy komuniści, należałoby potraktować ją jako oddzielny temat wymagający osobnego opracowania. Bibliografia dotycząca tego zagadnienia jest niezwykle obszerna. O zjawisku oporu wobec faszyzmu pisali m.in. Simona Colarizi⁶⁶, wspomniany Paolo Spriano w tomie 2 i 3, a dosyć obszernie o udziale komunistów w partyzantce również Giorgio Bocca⁶⁷. Wydano także zbiór dokumentów poświęcony kwestii włoskiego komunizmu w czasie II wojny światowej⁶⁸. Publikacją badającą WłPK z perspektywy politologicznej jest monografia pod redakcją Massima Ilardiego i Arisa Accornero⁶⁹. O WłPK wobec kryzysów międzynarodowych końca lat pięćdziesiątych pisał Carlo Spagnolo⁷⁰, a o kulturze politycznej WłPK po II wojnie światowej – Alessandro De Angelis⁷¹.

WłPK była bardzo aktywna na płaszczyźnie międzynarodowej. Silnie zaangażowała się w obronę Alexandra Dubčeka w okresie Praskiej Wiosny, utrzymywała kontakty z partiami Rumunii, Jugosławii, interesowała się ruchem państw niezaangażowanych. Nie dziwi zatem zainteresowanie historyków tym aspektem jej działalności. O relacjach WłPK z Moskwą szeroko pisał m.in. wymieniany kilkakrotnie Silvio Pons⁷². Jeśli chodzi o publikacje anglojęzyczne, często przywołuje się pozycję autorstwa Joan Barth Urban⁷³. Zagadnienie finansowania WłPK z Moskwy w latach dziewięćdziesiątych podjęto w kilku istotnych pracach. Jedną z nich jest opracowanie przygotowane przez członka partii i europarlamentarzystę z jej ramienia Giovanniego Cervettiego⁷⁴. Pozycja o tyle istotna, że napisana przez jednego z uczestników tego zjawiska, który sam ujawnił jego istnienie (choć nie w pełnej skali) w 1991 r.⁷⁵ Być może najistotniejsza, bo oparta na kwerendzie w archiwach moskiewskich, jest książka Valeria Rivy przygotowana we

⁶³ U. Finetti, *Togliatti & Amendola. La lotta politica nel PCI. Dalla resistenza al terrorismo*, Milano 2008; *idem*, *Il dissenso nel PCI*, Milano 1978.

⁶⁴ *Idem*, *Botteghe Oscure...*

⁶⁵ M. Di Giacomo, N. Di Nunzio, *Trent'anni dopo. Il PCI degli anni '80*, Maggio 2016.

⁶⁶ S. Colarizi, *L'Italia antifascista dal 1922 al 1940. La lotta dei protagonisti*, Roma–Bari 1976.

⁶⁷ G. Bocca, *Storia dell'Italia partigiana. Settembre 1943 – Maggio 1945*, Bari 1966; *idem*, *Una Repubblica partigiana. Ossola, 10 settembre – 23 ottobre 1944*, Milano 1964.

⁶⁸ *Il comunismo italiano nella seconda guerra mondiale. Relazione e documenti presentati dalla direzione del partito al V Congresso del Partito comunista italiano*, Roma 1963.

⁶⁹ *Il Partito comunista italiano. Struttura e storia dell'organizzazione, 1921–1979*, red. M. Ilardi, A. Accornero, Milano 1982.

⁷⁰ C. Spagnolo, *Sul memoriale di Yalta. Togliatti e la crisi del movimento comunista internazionale (1956–1964)*, Roma 2007.

⁷¹ A. De Angelis, *I comunisti e il partito. Dal „partito nuovo” alla svolta dell'89*, Roma 2002.

⁷² S. Pons, *L'impossibile egemonia...*

⁷³ J.B. Urban, *Moscow and the Italian Communist Party. From Togliatti to Berlinguer*, London 1986.

⁷⁴ G. Cervetti, *Loro di Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI raccontati da un protagonista*, Milano 1999.

⁷⁵ „Enrico mi disse: basta con quei soldi” Cervetti racconta la storia segreta della rottura col Pcus, „L'Unità”, 16 X 1991, s. 5.

współpracy z Franceskiem Bigazzim⁷⁶. Riva opisuje kwestie związane ze skarbem partii, m.in. proceder finansowania WłPK kanałami pośrednimi już w latach po domniamanym zerwaniu (*lo strappo*) z Moskwą.

Jak wspominałem, historię partii często przedstawia się jako stopniowy, systematyczny proces odchodzenia od wierności Moskwie i podążania „włoską drogą do socjalizmu”. Takie ujęcie WłPK proponuje m.in. Adriano Guerra⁷⁷. Guerra polemizuje z tezami Eleny Agi Rossi i Viktora Zaslavskiego o przygotowywanej przez komunistów rewolucji. Przeciwną do Rossi i Zaslavskiego pozycję przyjmuje również Aldo Agosti⁷⁸. Wątek podwójnej lojalności WłPK do tej pory budzi duże zainteresowanie historyków. Z jednej strony WłPK przedstawiała się jako partia włoska, wyrosła we włoskim systemie politycznym i identyfikująca się z włoskim interesem narodowym. Z drugiej – przez wiele lat, w mniejszym lub większym stopniu, była ściśle powiązana z obcym ośrodkiem decyzyjnym w Moskwie. Poza wymienionymi wyżej badaczami kwestią autonomii WłPK i wspomnianego dualizmu partii na arenie międzynarodowej w okresie zimnej wojny zajmowali się Severino Gallante⁷⁹, Franco De Felice⁸⁰, Bruno Schoch⁸¹ czy Donald Blackmer⁸². Franco De Felice doszukiwał się pewnej analogii pomiędzy WłPK a Chrześcijańską Demokracją, uznając, że w przypadku obu partii mamy do czynienia ze swego rodzaju „podwójną lojalnością” (wobec interesów narodowych, WłPK wobec ZSRR i ChD wobec USA).

W ostatnich latach można zaobserwować również wzrost zainteresowania kontaktami WłPK z innymi państwami bloku wschodniego, a także z podmiotami niepaństwowymi. Relacje WłPK z Rumunią badał Stefano Santoro⁸³. Historyk ten porównał również relacje pomiędzy WłPK a komunistami rumuńskimi ze stosunkami pomiędzy WłPK a Polską Zjednoczoną Partią Robotniczą⁸⁴. Bardzo ważną pozycją poruszającą relacje WłPK z ruchami dysydenckimi w Europie Wschodniej jest książka Valentine Lomellini, zestawiająca dwa modele polityki wschodniej: WłPK i Włoskiej Partii Socjalistycznej⁸⁵. Jest to pozycja pod wieloma względami przełomo-

⁷⁶ V. Riva, F. Bigazzi, *Oro da Mosca, I finanziamenti sovietici al PCI dalla Rivoluzione d'Ottobre al crollo dell'URSS*, Milano 1999.

⁷⁷ A. Guerra, *Comunismi e comunisti...*

⁷⁸ A. Agosti, *Togliatti. Un uomo di frontiera*, Torino 2003; *idem*, *Bandiere rosse. Un profilo dei comunisti europei*, Roma 1999.

⁷⁹ S. Gallante, *L'autonomia possibile. Il PCI del dopoguerra tra politica estera e politica interna*, Firenze 1991.

⁸⁰ F. De Felice, *Doppia lealtà e doppio stato*, „Studi Storici” 1989, nr 3.

⁸¹ B. Schoch, *Die internationale Politik der italienischen Kommunisten*, Frankfurt am Main–New York 1988.

⁸² D.L.M. Blackmer, *The international strategy of the Italian Communist Party* [w:] *The International Role of the Communist Parties of Italy and France*, red. D.L.M. Blackmer, A. Kriegel, Cambridge 1975; D.L.M. Blackmer, *Unity in Diversity. Italian Communism and the Communist World*, Cambridge 1968.

⁸³ S. Santoro, *Il Partito comunista italiano e la Romania negli anni Sessanta e Settanta*, „Studi Storici” 2007, nr 4; *idem*, *Comunisti italiani e Romania socialista: un rapporto controverso*, „Storia e Futuro” 2011, nr 26, <http://storiaefuturo.eu/comunisti-italiani-romania-socialista-rapporto-controverso/>, dostęp: 2 VIII 2018 r.; *idem*, *Le relazioni fra i partiti comunisti italiano e romeno durante la guerra fredda* [w:] M. Dobré, R. Dinu, *Histories. Studii în memoria profesorului Gheorghe Zbucă, București* 2012.

⁸⁴ *Partito comunista italiano e "socialismo reale". I casi romeno e polacco*, „Storicamente” 2013, nr 9, <https://storicamente.org/sites/default/images/articles/media/1746/santoro.pdf>, dostęp: 2 VIII 2018 r.

⁸⁵ V. Lomellini, *L'appuntamento mancato...*; zob. też *eadem*, *The Dialogue that Never Blossomed? The Complex Relations between the Italian Left and Eastern Dissent* [w:] A. Varsori, *Europe in the International Arena during*

wa, rzuca nowe światło m.in. na kontakty WłPK z Komitetem Obrony Robotników i „Solidarnością”, korzysta z bardzo szerokiej gamy źródeł archiwalnych. O pewnych aspektach polityki WłPK wobec Polski pisali Andrzej Friszke (w kontekście listu Jacka Kuronia do Enrica Berlinguera)⁸⁶, Bartłomiej Kapica⁸⁷ oraz autor tego artykułu⁸⁸. Jak już wspomniałem, interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji była jednym z najbardziej przełomowych wydarzeń w historii partii. Dla WłPK był to szok, który pośrednio doprowadził do powstania projektu tzw. eurokomunizmu. O WłPK wobec praskiej wiosny pisali Francesco Caccamo⁸⁹, Alexander Höbel⁹⁰, Victor Zaslavsky⁹¹, Maud Bracke⁹² oraz autor tego artykułu⁹³. Jedną z najnowszych publikacji dotyczących styku WłPK z Polską jest anglojęzyczna książka Francesca Bonicellego Verriny⁹⁴ traktująca o postawie WłPK wobec wprowadzenia stanu wojennego, dostępna jedynie w formacie cyfrowym. Wykorzystana przez autora bibliografia jest dosyć skromna. Można również zauważyć brak kwerendy archiwalnej, przez co ta pozycja jedynie ociera się o prezentowany temat. O polityce WłPK wobec państw niezaangażowanych pisał Marco Galeazzi⁹⁵, a o relacjach gospodarczych pomiędzy WłPK a Węgrami – włosko-węgierski historyk z Węgierskiej Akademii Nauk, Stefano Bottoni⁹⁶. O polityce Stanów Zjednoczonych wobec WłPK zob. Mario Margiocco⁹⁷ i Leopoldo Nuti⁹⁸. O polityce WłPK wobec Paktu Północnoatlantyckiego zob. Severino Galante⁹⁹. W ostatnich latach dużym zainteresowaniem naukowców cieszyła się także

the 1970s, Bruxelles 2011; *eadem*, *Reassessing the Communist utopia? Eurocommunists at the mirror of „developed socialism”* [w:] *History of Communism in Europe*, t. 2, Bucharest 2011.

⁸⁶ A. Friszke, *Z ziemi polskiej do włoskiej. List Kuronia do Berlinguera i jego konsekwencje* [w:] *idem*, *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007, s. 276–283.

⁸⁷ B. Kapica, *Stosunek Włoskiej Partii Komunistycznej wobec rzeczywistości PRL w okresie rządów E. Gierka. Próba szkicu* [w:] *Poczucie bezpieczeństwa Polaków w dekadzie gierkowskiej. Bezsilność i zmęczenie. Antropologia codzienności lat 70.*, red. J. Farysej, H. Lisiak, K. Siemaszko, Poznań 2014, s. 23–29; *idem*, *Spotkanie Adama Michnika...*

⁸⁸ B. Gromko, *Polityka Włoskiej Partii Komunistycznej wobec Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz ruchów dysydenckich w Polsce w latach siedemdziesiątych XX wieku* [w:] *Studia z historii najnowszej Polski*, red. R. Łatka, M. Szumiło, Warszawa 2018, s. 123–143.

⁸⁹ F. Caccamo, *Il PCI, la sinistra italiana e la Primavera di Praga* [w:] *Primavera di Praga, risveglio europeo*, red. F. Caccamo, P. Helan, M. Tria, Firenze 2011.

⁹⁰ A. Höbel, *Il contrasto tra PCI e Pcus sull'intervento sovietico in Cecoslovacchia. Nuove acquisizioni*, „Studi Storici” 2007, nr 2.

⁹¹ V. Zaslavsky, *La primavera di Praga: resistenza e resa dei comunisti italiani* [w:] *La Primavera di Praga. Quarant'anni dopo*, red. S. Fedele, P. Fornaro, Soveria Mannelli 2009.

⁹² M. Bracke, *Which Socialism? Whose Detente? West European Communism and the Czechoslovak Crisis of 1968*, Budapest 2007.

⁹³ B. Gromko, *Interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji a polityka Włoskiej Partii Komunistycznej*, „Prace Historyczne” 2018, nr 1, s. 123–134.

⁹⁴ F.B. Verrina, *Italian Communist Party and the political crisis in Poland. Eurocommunism in face of the collapse of real socialism*, Milano 2016.

⁹⁵ M. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955–1975*, Milano 2011; *idem*, *Il PCI e i paesi non allineati. La questione algerina (1957–1965)*, „Studi Storici” 2008, nr 3.

⁹⁶ S. Bottoni, „Mutually Beneficial” Business. *Inter-Party Hungarian-Italian Economic Relations during the Cold War*, „NEB Yearbook 2014–2015”, red. R. Kiss, Z. Horvath, Budapest 2016, s. 245–270.

⁹⁷ M. Margiocco, *Stati Uniti e PCI 1943–1980*, Roma–Bari 1981.

⁹⁸ L. Nuti, *Gli Stati Uniti e l'apertura a sinistra. Importanza e limiti della presenza americana in Italia*, Bari 1999.

⁹⁹ S. Galante, *La politica del PCI e il Patto Atlantico*, Padova 1973.

polityka WłPK wobec zagadnienia ruchów narodowyzwoleńczych w państwach postkolonialnych i tzw. Trzeciego Świata¹⁰⁰.

O relacjach na styku włoskich komunistów i świata katolickiego zob. David Kertzer¹⁰¹ i Carlo Felice Casula¹⁰². O Soborze Watykańskim II w oczach WłPK zob. Lorenzo Ettore¹⁰³. O historii WłPK w kontekście stosunków z Chrześcijańską Demokracją zob. Roberto Gualtieri¹⁰⁴ i Severino Gallante¹⁰⁵. O polityce WłPK wobec początków integracji europejskiej zob. ponownie Severino Gallante¹⁰⁶ i Mauro Maggiorani¹⁰⁷. O relacjach WłPK z partiami socjaldemokratycznymi zachodniej Europy zob. Michele Di Donato¹⁰⁸. O relacjach WłPK z intelektualistami zob. Nello Ajello¹⁰⁹ i Albertina Vittoria¹¹⁰. O WłPK i rozwoju kultury popularnej oraz szeroko rozumianej modernizacji zob. Stephen Gundle¹¹¹.

Jeśli chodzi o największy organ prasowy WłPK, to jeszcze do niedawna archiwum dziennika „L'Unità” było w całości dostępne w internecie. W 2017 r. większościowy udziałowiec zdecydował się jednak zamknąć serwery zawierające archiwum historyczne pisma¹¹². Niestety, nie wydaje się, żeby te materiały wkrótce znów były dostępne. O historii tego największego organu prasowego WłPK pisała Fiamma Lusanna¹¹³, natomiast w ogóle o włoskiej prasie komunistycznej do epoki Togliattiego – Patrizia Salvetti¹¹⁴.

Literatura biograficzna dotycząca pierwszych sekretarzy partii i jej największych przywódców, zwłaszcza Gramsciego, Togliattiego i Berlinguera, jest tak szeroka, że nie sposób wymienić tu wszystkich pozycji. Wobec tego ograniczę się do najistotniejszych oraz chronologicznie najnowszych jako punktu wyjścia do dalszych badań. Zdecydowanie najbardziej rozpoznawalną postacią związaną z WłPK jest Antonio Gramsci – polityk, filozof, lingwista, pisarz i dziennikarz. Mimo że faktycznym przy-

¹⁰⁰ G. Santese, *Il Partito Comunista Italiano e la questione palestinese (1945–1956). L'Unità e Rinascità*, „Mondo Contemporaneo” 2007, nr 2, s. 63–104; *idem*, *Internazionalismo difficile. Diplomazia del PCI e il Medio Oriente dalla crisi petrolifera alla caduta del muro di Berlino (1973–1989)*, Soveria Mannelli 2013; P. Borruso, *Il PCI e l'Africa indipendente. Apogeo e crisi di un'utopia socialista (1956–1989)*, Firenze 2009.

¹⁰¹ D.I. Kertzer, *Comunisti e cattolici. La lotta religiosa e politica nell'Italia comunista*, Milano 1981; *idem*, *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy*, Cambridge 1980.

¹⁰² C.F. Casula, *Cattolici-comunisti e sinistra cristiana (1938–1945)*, Bologna 1976.

¹⁰³ L. Ettore, *Il PCI e il Concilio Vaticano II. Dal partito dei cattolici al cattolicesimo*, Roma 2014.

¹⁰⁴ R. Gualtieri, *L'Italia dal 1943 al 1992. DC e PCI nella storia della Repubblica*, Roma 2006.

¹⁰⁵ S. Gallante, *La fine di un compromesso storico. PCI e DC nella crisi del 1947*, Milano 1979.

¹⁰⁶ *Idem*, *Il Partito Comunista Italiano e l'integrazione europea. Il decennio del rifiuto, 1947–1957*, Padova 1988.

¹⁰⁷ M. Maggiorani, *L'Europa degli altri. Comunisti italiani e integrazione europea (1957–1969)*, Roma 1998.

¹⁰⁸ M. Di Donato, *I comunisti italiani e la sinistra europea. Il PCI e i rapporti con le socialdemocrazie (1964–1984)*, Roma 2015.

¹⁰⁹ N. Ajello, *Intellettuali e PCI, 1944–1958*, Bari 1997; *idem*, *Il lungo addio. Intellettuali e PCI dal 1958 al 1991*, Bari 1958.

¹¹⁰ A. Vittoria, *Togliatti e gli intellettuali. La politica culturale dei comunisti italiani (1944–1964)*, Roma 2015; *eadem*, *Togliatti e gli intellettuali. Storia dell'Istituto Gramsci negli anni cinquanta e sessanta*, Roma 1992.

¹¹¹ S. Gundle, *Between Hollywood and Moscow. The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943–1991*, Durham 2000.

¹¹² Zob. http://www.repubblica.it/politica/2018/01/11/news/archivio_storico_unita_cancellato_da_ser-ver-186282952/, dostęp: 21 VI 2018 r.

¹¹³ F. Lusanna, „L'Unità” 1924–1939. *Un giornale „nazionale” e „popolare”*, Alessandria 2004.

¹¹⁴ P. Salvetti, *La stampa comunista da gramsci a Togliatti*, Parma 1975.

wódcą partii był stosunkowo krótko, to jego myśl polityczna wpłynęła na jej całą późniejszą historię. Instytut Gramsciego stworzył narzędzie¹¹⁵ umożliwiające wyszukiwanie najważniejszych publikacji poświęconych Antoniowi Gramsciemu. Baza danych jest regularnie aktualizowana. Ostatnio ukazała się biografia Gramsciego autorstwa Angela D'Orsiego¹¹⁶. Ten sam autor wydał również interesującą publikację, w której porusza temat instrumentalnego, politycznego wykorzystywania kolejnych edycji dzieł Gramsciego przez Palmira Togliattiego¹¹⁷. Jeśli chodzi o samego Togliattiego, warto wymienić biografie, których autorami są: Aldo Agosti¹¹⁸, Giorgio Bocca¹¹⁹, Giuseppe Vacca¹²⁰. Ukazały się zbiory dzieł wybranych Togliattiego¹²¹, przemówień¹²², publikacji o przełomowym dla partii roku 1956 i roli Togliattiego w kształtowaniu „włoskiej drogi do socjalizmu”¹²³, publikacja dotycząca kontrowersji wobec relacji pomiędzy Togliattim i Gramscim¹²⁴. Jedną z częściej cytowanych biografii Enrica Berlinguera jest natomiast pozycja autorstwa Francesca Barbagallo¹²⁵, będąca jak do tej pory ostatnią tak obszerną i wyczerpującą biografią tego polityka. Wcześniej życiorysem Berlinguera zajmował się m.in. Giuseppe Fiori¹²⁶. Biografię przedostatniego sekretarza generalnego WłPK, Alessandra Natty, napisał Paolo Turi¹²⁷. Powstały również biografie innych polityków WłPK: Maria Alicaty¹²⁸, Giorgia Amendoli¹²⁹, Amadea Bordigi¹³⁰, Luigi Longo¹³¹, Ruggera Grieca¹³², Umberta Terracini¹³³, Angela Tascki¹³⁴. Terracini zrehabilitował też własną korespondencję z lat jego wykluczenia z partii¹³⁵. Jedną z ważnych

¹¹⁵ Zob. <http://bg.fondazionegramsci.org/biblio-gramsci/bibliografia>, dostęp: 21 VI 2018 r.

¹¹⁶ A. D'Orsi, *Gramsci. Una nuova biografia*, Milano 2017.

¹¹⁷ *Idem*, *Gramsciana. Saggi su Antonio Gramsci*, Modena 2014.

¹¹⁸ A. Agosti, *Palmiro Togliatti*, Torino 1996 (nowe wydanie 2003).

¹¹⁹ G. Bocca, *Palmiro Togliatti*, Roma–Bari 1973 (nowe wydanie Trento 1992).

¹²⁰ G. Vacca, *Togliatti sconosciuto*, Roma 1994.

¹²¹ P. Togliatti, *Palmiro Togliatti. Scritti scelti (1944–1964)*, Milano 2014; *idem*, *Opere scelte*, Roma 1974; *idem*, *Opere*, t. 1: 1917–1926, Roma 1967; t. 2: 1926–1929, Roma 1972; t. 3: 1929–1935, Roma 1974; t. 4: 1935–1944, Roma 1979; t. 5: 1944–1955, Roma 1984; t. 6: 1956–1964, Roma 1984.

¹²² *Idem*, *La politica nel pensiero e nell'azione. Scritti e discorsi 1917–1964*, Milano 2014.

¹²³ *Idem*, *Il 1956 e la via italiana al socialismo*, Roma 2016.

¹²⁴ *Idem*, *Scritti su Gramsci*, Roma 2018.

¹²⁵ F. Barbagallo, *Enrico Berlinguer*, Roma 2007.

¹²⁶ G. Fiori, *Vita di Enrico Berlinguer*, Bari 2004.

¹²⁷ P. Turi, *Natta e il PCI. Una biografia sociologica*, Firenze 1990; *idem*, *L'ultimo segretario. Vita e carriera di Alessandro Natta*, Padova 1996.

¹²⁸ C. Salinari, A. Reichlin, A. Tortorella, G. Amendola, *Mario Alicata intellettuale e dirigente politico*, Roma 1978.

¹²⁹ Zbiór esejów autorstwa kolegów partyjnych Amendoli zob. *Giorgio Amendola. Comunista riformista*, red. G. Matteoli, Rubbettino 2001.

¹³⁰ A. De Clementi, *Amadeo Bordiga*, Torino 1971; *Amadeo Bordiga nella storia del comunismo*, red. L. Cortesi, Napoli 1999.

¹³¹ Luigi Longo. *La politica e l'azione*, red. A. Agosti, Roma 1992; A. Höbel, *Luigi Longo, una vita partigiana (1900–1945)*, Roma 2013; zbiór pism zob. L. Longo, *La nostra parte: Scritti scelti, 1921–1980*, Roma 1984.

¹³² M. Pistillo, *Vita di Ruggero Grieco*, Roma 1985.

¹³³ *La coerenza della ragione. Per una biografia politica di Umberto Terracini*, red. A. Agosti, Roma 1998.

¹³⁴ S. Soave, *Senza tradirsi senza tradire. Silone e Tasca dal comunismo al socialismo cristiano 1900–1940*, Aragono 2005.

¹³⁵ U. Terracini, *Al bando dal Partito. Carteggio clandestino dall'isola e dall'esilio, 1938–45*, Milano 1976.

pozycji, zwłaszcza z punktu widzenia kontaktów WłPK ze wschodem, są wspomnienia Gian Carla Pajetty¹³⁶, który często bywał jako delegat partii w Budapeszcie, Pradze i Warszawie. Warto wymienić też opis lat powojennych Giorgia Amendoli¹³⁷ czy wspomnienia Emanuela Macalusy¹³⁸. Ponadto sam Amendola również zajmował się historią partii¹³⁹.

ARCHIWUM PARTII, ŹRÓDŁA

Podstawą źródłową w badaniach nad historią WłPK jest bezsprzecznie Archiwum Włoskiej Partii Komunistycznej przechowywane w Instytucie Gramsciego w Rzymie. Instytut powstał w 1950 r. jako *Fondazione Antonio Gramsci*, początkowo zajmował się studiami nad myślą polityczną Gramsciego i historią ruchu robotniczego we Włoszech. Gromadził prywatną bibliotekę Gramsciego i zbiór jego rękopisów, natomiast od 1994 r. przechowuje całe archiwum WłPK (od 1921 do 1991 r.), a także zbiory osobiste wielu członków partii. Przewodnik po zasobach archiwalnych wydano w 1994 r. Jest dostępny pod adresem internetowym: <https://www.fondazionegramsci.org>. Innymi archiwami, które mogą zawierać interesujące materiały dotyczące WłPK, są z pewnością archiwum Włoskiej Partii Socjalistycznej we Florencji¹⁴⁰, archiwum Włoskiej Powszechnej Konfederacji Pracy w Rzymie¹⁴¹ oraz archiwa federacji WłPK przechowywane w Instytutach Gramsciego, m.in. w Bolonii i Turynie.

Jeśli chodzi o opublikowane zbiory dokumentów związanych z historią partii, wartych uwagi jest pięć tomów stanowiących wybór najważniejszych dokumentów z kongresów partii w latach 1921–1984¹⁴². Dostępny jest również zbiór raportów i rezolucji z kongresów od V do XV¹⁴³. Należy też wymienić zbiór stenogramów dotyczących początków Komunistycznej Partii Włoch¹⁴⁴; korespondencję pomiędzy przywódcami partii z okresu jej początków¹⁴⁵; korespondencję Togliattiego z Komitetem Centralnym z 1926 r., kiedy to Togliatti reprezentował WłPK przy Międzynarodówce Komunistycznej¹⁴⁶; dokumenty dotyczące działalności Togliattiego w Kominternie

¹³⁶ G.C. Pajetta, *Le crisi che ho vissuto*, Roma 1982.

¹³⁷ G. Amendola, *Gli anni della repubblica*, Roma 1976.

¹³⁸ E. Macaluso, *50 anni nel PCI. Con uno scambio di opinioni tra l'autore e Paolo Franchi*, Soveria Mannelli 2003.

¹³⁹ Najistotniejsze z nich to: *Il rinnovamento del PCI*, Roma 1978; *Storia del Partito comunista italiano. 1921–1943*, Roma 1978.

¹⁴⁰ Zob. <http://www.pertini.it/turati/archivio.html>, dostęp: 2 VIII 2018 r.

¹⁴¹ Zob. <http://old.cgil.it/Organizzazione/ArchivioStorico/ArchivioStorico.aspx>, dostęp: 2 VIII 2018 r.

¹⁴² *Da Gramsci a Berlinguer. La via italiana al socialismo attraverso i congressi del Partito comunista italiano 1921–1984*, Venezia 1985.

¹⁴³ *Storia del PCI attraverso i congressi*, Roma 1977.

¹⁴⁴ *Resoconto stenografico del XVII congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano. Livorno 15–20 gennaio 1921*, Milano 1962.

¹⁴⁵ *La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano 1923–1924*, red. P. Togliatti, Palermo 1962.

¹⁴⁶ *Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca. Il carteggio del 1926*, red. C. Daniele, Torino 1999.

w latach 1926–1943¹⁴⁷; stenogramy spotkań Komitetu Centralnego partii z listopada 1961 r. dotyczących stalinizmu¹⁴⁸; zbiór dokumentów na temat polityki WłPK w okresie konstytuancy¹⁴⁹; zbiór notatek związanych z Enrikiem Berlinguerem¹⁵⁰. Bardzo obszerny spis zbiorów tekstów źródłowych przedstawiono w publikacji Albertiny Vittorii¹⁵¹.

POSTULATY BADAWCZE

Historia Włoskiej Partii Komunistycznej jest tematem znacznej liczby publikacji i budzi duże zainteresowanie badaczy. Jednocześnie na tym polu nadal wiele jest białych plam i wątków, które wymagają badań. Niewyczerpane pozostaje zagadnienie działalności WłPK na arenie międzynarodowej. Według Alexandra Höbela zwłaszcza temat „nowego internacjonalizmu”, tj. projektu politycznego lansowanego przez WłPK od końca lat sześćdziesiątych, a także „demokratycznej drogi do socjalizmu” pozostają nadal przedmiotem badań. Jak twierdzi Achile Conti, żeby dobrze zrozumieć politykę WłPK i jej pozycję w historii zimnej wojny, należy przeanalizować jej relacje z ZSRR oraz dynamikę stosunków z państwami tzw. realnego socjalizmu¹⁵². Przedstawiona w powyższym tekście bibliografia na dany temat zdecydowanie pozostawia miejsce dla pogłębionych analiz, również w odniesieniu do relacji z partiami komunistycznymi państw Zachodu. Niezbadane pozostają pewne wątki współpracy WłPK z bratnimi partiami po wschodniej stronie żelaznej kurtyny. Mowa tu m.in. o współpracy propagandowej i gospodarczej, wsparciu Radia Warszawa dla WłPK w kampanii wyborczej w 1956 r.¹⁵³ i zagadkowej współpracy handlowej¹⁵⁴. Można się także zgodzić z Contim, że wydaje się, iż brakuje studiów nad kulturą polityczną i tradycją poszczególnych partii zrodzonych z upadku WłPK¹⁵⁵. Nie istnieje zbyt wiele opracowań poświęconych ostatniej fazie historii partii, tuż przed upadkiem muru berlińskiego (interesujący mógłby być zwłaszcza kontekst międzynarodowy). Okres ostatnich dwóch sekretarzy z pewnością jest wart dodatkowych badań również pod względem biograficznym. Na więcej uwagi zasługiwałyby też wątek relacji włoskich komunistów ze światem katolickim. Być może historia WłPK wymaga również świeżej, satysfakcjonującej syntezy rzetelnie rozmontowującej najbardziej utrwalone klisze i mity. W tym celu niezwykle pomocny byłby nieskrępowany dostęp do archiwów w Moskwie.

¹⁴⁷ *Togliatti negli anni del Comintern (1926–1943). Documenti inediti dagli archivi russi*, red. A. Agosti, Roma 2000.

¹⁴⁸ *Il PCI e lo stalinismo. Un dibattito*, red. L.M. Righi, Roma 2007.

¹⁴⁹ *La politica del Partito Comunista Italiano nel periodo costituente. I verbali della direzione tra il 5° e il 6° Congresso (1946–1948)*, red. R. Martinelli, M.L. Righi, Roma 1992.

¹⁵⁰ *Caro Berlinguer. Note e appunti riservati (1969–1984)*, red. A. Tatò, Torino 2003.

¹⁵¹ A. Vittoria, *Storia del PCI...*, s. 171–172.

¹⁵² A. Conti, *Gli studi sul comunismo italiano...*, s. 129.

¹⁵³ M. Pasztor, D. Jarosz, *Skazani na podległość. Z dziejów stosunków polsko-włoskich 1945–1958*, Warszawa 2013, s. 139.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 189.

¹⁵⁵ A. Conti, *Gli studi sul comunismo italiano...*, s. 137.

Na końcu pragnę podziękować dr. Francescowi Giasiemu, prof. Alexandrowi Höbelowi, prof. Valentine Lomellini oraz prof. Albertinie Vittorii za konsultacje i cenne wskazówki bibliograficzne.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła drukowane

- IX Zjazd Włoskiej Partii Komunistycznej 30 stycznia – 4 lutego 1960 r.*, Warszawa 1960.
- Caro Berlinguer. Note e appunti riservati (1969–1984)*, red. A. Tatò, Torino 2003.
- Da Gramsci a Berlinguer. La via italiana al socialismo attraverso i congressi del Partito comunista italiano 1921–1984*, Venezia 1985.
- Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca. Il carteggio del 1926*, red. C. Daniele, Torino 1999.
- Il comunismo italiano nella seconda guerra mondiale. Relazione e documenti presentati dalla direzione del partito al V Congresso del Partito comunista italiano*, Roma 1963.
- Il PCI e lo stalinismo. Un dibattito*, red. L.M. Righi, Roma 2007.
- La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano 1923–1924*, red. P. Togliatti, Palermo 1962.
- Longo L., *La nostra parte: Scritti scelti, 1921–1980*, Roma 1984.
- La politica del Partito Comunista Italiano nel periodo costituente. I verbali della direzione tra il 5° e il 6° Congresso (1946–1948)*, red. R. Martinelli, M.L. Righi, Roma 1992.
- Resoconto stenografico del XVII congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano. Livorno 15–20 gennaio 1921*, Milano 1962.
- Storia del PCI attraverso i congressi*, Roma 1977.
- Terracini U., *Al bando dal Partito. Carteggio clandestino dall'isola e dall'esilio, 1938–45*, Milano 1976.
- Togliatti negli anni del Comintern (1926–1943). Documenti inediti dagli archivi russi*, red. A. Agosti, Roma 2000.
- Togliatti P., *Il 1956 e la via italiana al socialismo*, Roma 2016.
- Togliatti P., *La politica nel pensiero e nell'azione. Scritti e discorsi 1917–1964*, Milano 2014.
- Togliatti P., *Opere scelte*, Roma 1974.
- Togliatti P., *Opere*, t. 1: 1917–1926, Roma 1967; t. 2: 1926–1929, Roma 1972; t. 3: 1929–1935, Roma 1974; t. 4: 1935–1944, Roma 1979; t. 5: 1944–1955, Roma 1984; t. 6: 1956–1964, Roma 1984.
- Togliatti P., *Palmiro Togliatti. Scritti scelti (1944–1964)*, Milano 2014.
- Togliatti P., *Pisma wybrane*, przeł. J. Zborsztyn, Warszawa 1954.
- Togliatti P., *Scritti su Gramsci*, Roma 2018.
- Włoska Partia Komunistyczna między XV a XVI zjazdem*, Warszawa 1983.

Dzienniki, wspomnienia, relacje

Amendola G., *Gli anni della repubblica*, Roma 1976.

Macaluso E., *50 anni nel PCI. Con uno scambio di opinioni tra l'autore e Paolo Franchi*, Soveria Mannelli 2003.

Pajetta G.C., *Le crisi che ho vissuto*, Roma 1982.

Prasa

„L'Unità”, 1991

OPRACOWANIA

Accornero A., Mannheimer R., Sebastiani C., *L'identità comunista. I militanti le strutture, la cultura del PCI*, Roma 1983.

Agosti A., *Bandiere rosse. Un profilo dei comunisti europei*, Roma 1999.

Agosti A., *L'„età dell'oro” della storiografia sul Partito comunista italiano [w:] Novant'anni dopo Livorno. Il PCI nella storia d'Italia*, red. A. Höbel, M. Albeltaro, Roma 2014.

Agosti A., *La nemesi del patto costituente. Il revisionismo e la delegittimazione del PCI [w:] La storia negata. Il revisionismo e il suo uso politico*, red. A. Del Boca, Vicenza 2009.

Agosti A., *Palmiro Togliatti*, Torino 1996.

Agosti A., *Storia del Partito comunista italiano 1921–1991*, Bari 2000.

Agosti A., *Togliatti. Un uomo di frontiera*, Torino 2003.

Ajello N., *Il lungo addio. Intellettuali e PCI dal 1958 al 1991*, Bari 1958.

Ajello N., *Intellettuali e PCI, 1944–1958*, Bari 1997.

Amadeo Bordiga nella storia del comunismo, red. L. Cortesi, Napoli 1999.

Amendola G., *Il rinnovamento del PCI*, Roma 1978.

Amendola G., *Storia del Partito comunista italiano. 1921–1943*, Roma 1978.

Andreucci F., *Da Gramsci a Occhetto. Nobiltà e miseria del Partito Comunista Italiano 1921–1991*, Pisa 2014.

Andreucci F., *Falce e martello. Identità e linguaggi dei comunisti italiani fra stalinismo e guerra fredda*, Bologna 2005.

Barbagallo F., *Enrico Berlinguer*, Roma 2007.

Höbel A., *Il PCI di Luigi Longo, 1964–1968*, Napoli 2010.

Bertelli S., *Il gruppo. La formazione del gruppo dirigente del PCI 1936–1948*, Milano 1980.

Blackmer D.L.M., *The international strategy of the Italian Communist Party [w:] The International Role of the Communist Parties of Italy and France*, red. D.L.M. Blackmer, A. Kriegel, Cambridge 1975.

Blackmer D.L.M., *Unity in Diversity. Italian Communism and the Communist World*, Cambridge 1968.

Bocca G., *Palmiro Togliatti*, Roma–Bari 1973.

Bocca G., *Storia dell'Italia partigiana. Settembre 1943 – Maggio 1945*, Bari 1966.

Bocca G., *Una Repubblica partigiana. Ossola, 10 settembre – 23 ottobre 1944*, Milano 1964.

Borruso P., *Il PCI e l'Africa indipendente. Apogeo e crisi di un'utopia socialista (1956–1989)*, Firenze 2009.

- Bottoni B., „Mutually Beneficial” Business. *Inter-Party Hungarian-Italian Economic Relations during the Cold War*, „NEB Yearbook 2014–2015”, red. R. Kiss, Z. Horvath, Budapest 2016.
- Bracke M., *Which Socialism? Whose Detente? West European Communism and the Czechoslovak Crisis of 1968*, Budapest 2007.
- Caccamo F., *Il PCI, la sinistra italiana e la Primavera di Praga* [w:] *Primavera di Praga, risveglio europeo*, red. F. Caccamo, P. Helan, M. Tria, Firenze 2011.
- Cammett J.M., *Gramsci and the origins of Italian Communism*, Stanford 1967.
- Casula C.F., *Cattolici-comunisti e sinistra cristiana (1938–1945)*, Bologna 1976.
- Cervetti G., *Loro di Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI raccontati da un protagonista*, Milano 1999.
- Chiaromonte G., *Il significato del compromesso storico*, „Critica marxista” 1985, nr 2–3 (23).
- Conti A., *Gli studi sul comunismo italiano. Un bilancio storiografico a venticinque anni dalla fine del PCI*, „Mondo Contemporaneo” 2015, nr 3.
- Colarizi S., *L'Italia antifascista dal 1922 al 1940. La lotta dei protagonisti*, Roma–Bari 1976.
- Cortesi L., *Gli origini del PCI. Studi e interventi sulla storia del comunismo in Italia*, Milano 1999.
- D’Orsi A., *Gramsci. Una nuova biografia*, Milano 2017.
- D’Orsi A., *Gramsciana. Saggi su Antonio Gramsci*, Modena 2014.
- De Angelis A., *I comunisti e il partito. Dal „partito nuovo” alla svolta dell’89*, Roma 2002.
- De Clementi A., *Amadeo Bordiga*, Torino 1971.
- De Felice F., *Doppia lealta’ e doppio stato*, „Studi Storici” 1989, nr 3.
- Di Donato M., *I comunisti italiani e la sinistra europea. Il PCI e i rapporti con le social-democrazie (1964–1984)*, Roma 2015.
- Di Giacomo M., Di Nunzio N., *Trent’anni dopo. Il PCI degli anni ’80*, Maggio 2016.
- Donno G., *La Gladio rossa del PCI 1945–1957*, Soveria Manelli 2001.
- Ettore L., *Il PCI e il Concilio Vaticano II. Dal partito dei cattolici al cattolicesimo*, Roma 2014.
- Fantoni G., *After the Fall. Politics, the Public Use of History and the Historiography of the Italian Communist Party, 1991–2011*, „Journal of Contemporary History”, październik 2014, nr 4.
- Finetti U., *Botteghe Oscure. Il PCI di Berlinguer & Napolitano*, Milano 2016.
- Finetti U., *Il dissenso nel PCI*, Milano 1978.
- Finetti U., *Togliatti & Amendola. La lotta politica nel PCI. Dalla resistenza al terrorismo*, Milano 2008.
- Fiori G., *Vita di Enrico Berlinguer*, Bari 2004.
- Friskze A., *Z ziemi polskiej do włoskiej. List Kuronia do Berlinguera i jego konsekwencje*, [w:] *idem, Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
- Galante S., *La politica del PCI e il Patto Atlantico*, Padova 1973.
- Galeazzi M., *Il PCI e i paesi non allineati. La questione algerina (1957–1965)*, „Studi Storici” 2008, nr 3.
- Galeazzi M., *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955–1975*, Milano 2011.

- Galeazzi M., *Luigi Longo e la politica internazionale. Gli anni della guerra fredda*, „Studi Storici” 1990, nr 1.
- Gallante S., *Il Partito Comunista Italiano e l'integrazione europea. Il decennio del rifiuto, 1947–1957*, Padova 1988.
- Gallante S., *La fine di un compromesso storico. PCI e DC nella crisi del 1947*, Milano 1979.
- Gallante S., *L'autonomia possibile. Il PCI del dopoguerra tra politica estera e politica interna*, Firenze 1991.
- Galli G., *Storia del Partito Comunista Italiano*, Milano 1958.
- Giorgio Amendola. *Comunista riformista*, red. G. Matteoli, Rubbettino 2001.
- Gozzini G., Martinelli R., *Storia del Partito Comunista Italiano, t. 7: Dall'attentato a Togliatti all'VIII congresso*, Torino 1998.
- Gromko B., *Interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji a polityka Włoskiej Partii Komunistycznej*, „Prace Historyczne” 2018, nr 1.
- Gromko B., *Polityka Włoskiej Partii Komunistycznej wobec Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz ruchów dysydenckich w Polsce w latach siedemdziesiątych XX wieku [w:] Studia z historii najnowszej Polski*, red. R. Łatka, M. Szumiło, Warszawa 2018.
- Gualtieri R., *L'Italia dal 1943 al 1992. DC e PCI nella storia della Repubblica*, Roma 2006.
- Guerra A., *Comunismi e comunisti. Dalle „svolte” di Togliatti e Stalin nel 1944 al crollo del comunismo democratico*, Bari 2005.
- Guerra A., *La solitudine di Berlinguer. Governo, etica e politica. Dal „no” a Mosca alla „questione morale”*, Roma 2009.
- Gundle S., *Between Hollywood and Moscow. The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943–1991*, Durham 2000.
- Hellman S., *Italian Communism in Transition. The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin 1975–1980*, New York–Oxford 1988.
- Höbel A., *Il contrasto tra PCI e Pcus sull'intervento sovietico in Cecoslovacchia. Nuove acquisizioni*, „Studi Storici” 2007, nr 2.
- Höbel A., *Luigi Longo, una vita partigiana (1900–1945)*, Roma 2013.
- Il Partito comunista italiano. Struttura e storia dell'organizzazione, 1921–1979*, red. M. Ilardi, A. Accornero, Milano 1982.
- Il PCI nell'Italia repubblicana 1943–1991*, red. R. Gualtieri, Roma 2001.
- Kapica B., *Spotkanie Adama Michnika z Antonio Rubbim, przedstawicielem Włoskiej Partii Komunistycznej, w listopadzie 1976 roku*, „Polska 1944–45/1989. Studia i Materiały” 2017, nr 15.
- Kapica B., *Stosunek Włoskiej Partii Komunistycznej wobec rzeczywistości PRL w okresie rządów E. Gierka. Próba szkicu [w:] Poczucie bezpieczeństwa Polaków w dekadzie gierkowskiej. Bezsilność i zmęczenie. Antropologia codzienności lat 70.*, red. J. Farysej, H. Lisiak, K. Siemaszko, Poznań 2014.
- Kertzer D.I., *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy*, Cambridge 1980.

- Kertzer D.I., *Comunisti e cattolici. La lotta religiosa e politica nell'Italia comunista*, Milano 1981.
- Kertzer D.I., *Politics and Symbols. The Italian Communist Party and the Fall of Communism*, New Haven 1998.
- L'influenza del comunismo nella storia d'Italia. Il PCI tra via parlamentare e lotta armata*, red. F. Cicchitto, Soveria Mannelli 2010.
- La coerenza della ragione. Per una biografia politica di Umberto Terracini*, red. A. Agosti, Roma 1998.
- Lehner G., Bigazzi F., *Carnefici e vittime. I crimini del PCI in Unione Sovietica*, Milano 2007.
- Lehner G., Bigazzi F., *La tragedia dei comunisti italiani. Le vittime del PCI in Unione Sovietica*, Milano 2000.
- Lomellini V., *L'appuntamento mancato. La sinistra italiana e il dissenso nei regimi comunisti (1968–1989)*, Milano 2010.
- Lomellini V., *Reassessing the Communist utopia? Eurocommunists at the mirror of „developed socialism”* [w:] *History of Communism in Europe*, t. 2, Bucharest 2011.
- Lomellini V., *The Dialogue that Never Blossomed? The Complex Relations between the Italian Left and Eastern Dissent* [w:] A. Varsori, *Europe in the International Arena during the 1970s*, Bruxelles 2011.
- Luigi Longo. *La politica e l'azione*, red. A. Agosti, Roma 1992.
- Longo L., *Włoska Partia Komunistyczna w walce o jedność klasy robotniczej*, przeł. F. Wistreich, Warszawa 1951.
- Lussana F., *„L'Unità” 1924–1939. Un giornale „nazionale” e „popolare”*, Alessandria 2004.
- Lussana F., *Il confronto con le socialdemocrazie e la ricerca di un nuovo socialismo nell'ultimo Berlinguer*, „Studi Storici” 2002, nr 2.
- Maggiorani M., *L'Europa degli altri. Comunisti italiani e integrazione europea (1957–1969)*, Roma 1998.
- Mammarella G., *Il Partito Comunista Italiano 1945–1975. Dalla Liberazione al compromesso storico*, Firenze 1976.
- Margiocco M., *Stati Uniti e PCI 1943–1980*, Roma–Bari 1981.
- Martinelli R., *Il Partito Comunista d'Italia 1921–1926*, Roma 1977.
- Martinelli R., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 6: *Il „Partito nuovo” dalla Liberazione al 18 aprile*, Torino 1995.
- Nuti L., *Gli Stati Uniti e l'apertura a sinistra. Importanza e limiti della presenza americana in Italia*, Bari 1999.
- Pasztor M., Jarosz D., *Skazani na podległość. Z dziejów stosunków polsko-włoskich 1945–1958*, Warszawa 2013.
- PCI. La storia dimenticata*, red. S. Bertelli, F. Bigazzi, Milano 2001.
- Pistillo M., *Vita di Ruggero Grieco*, Roma 1985.
- Pons S., *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino 2006.
- Pons S., *L'impossibile egemonia. L'URSS il PCI e le origini della guerra fredda (1943–1948)*, Roma 1999.

- Pons S., *Stalin, Togliatti and the Origins of the Cold War in Europe*, „Journal of Cold War Studies” 2001, nr 2.
- Radzikowski P., *Od antyfaszyzmu do eurolewicy. Giorgio Amendola – działacz i teoretyk Włoskiej Partii Komunistycznej*, Warszawa 1988.
- Radzikowski P., *Od stalinizmu do socjaldemokracji. Komunizm włoski 1945–1991*, Kielce 1996.
- Riva V., Bigazzi F., *Oro da Mosca, I finanziamenti sovietici al PCI dalla Rivoluzione d'Ottobre al crollo dell'URSS*, Milano 1999.
- Rossi E.A., Quagliarielli G., *L'altra faccia della luna. i rapporti tra PCI, PCF e Unione Sovietica*, Bologna 1997.
- Rossi E.A., Zaslavsky V., *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli Archivi di Mosca*, Bologna 1998.
- Rubbi A., *Il mondo di Berlinguer*, Roma 1994.
- Salinari C., Reichlin A., Tortorella A., Amendola G., *Mario Alicata intellettuale e dirigente politico*, Roma 1978.
- Salvetti P., *La stampa comunista da gramsci a Togliatti*, Parma 1975.
- Santese G., *Il Partito Comunista Italiano e la questione palestinese (1945–1956)*. *L'Unità e Rinascità*, „Mondo Contemporaneo” 2007, nr 2, s. 63–104.
- Santese G., *Internazionalismo difficile. Diplomazia del PCI e il Medio Oriente dalla crisi petrolifera alla caduta del muro di Berlino (1973–1989)*, Soveria Mannelli 2013.
- Santoro S., *Comunisti italiani e Romania socialista: un rapporto controverso*, „Storia e Futuro” 2011, nr 26.
- Santoro S., *Il Partito comunista italiano e la Romania negli anni Sessanta e Settanta*, „Studi Storici” 2007, nr 4.
- Santoro S., *Le relazioni fra i partiti comunisti italiano e romeno durante la guerra fredda* [w:] M. Dobre, R. Dinu, *Histories. Studii în memoria profesorului Gheorghe Zbucnea*, București 2012.
- Santoro S., *Partito comunista italiano e „socialismo reale”. I casi romeno e polacco*, „Storicamente” 2013, nr 9.
- Sassoon D., *Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Castelvecchi 2014.
- Sassoon D., *Togliatti e la via italiana al socialismo. Il PCI dal 1944 al 1964*, Torino 1980.
- Sbarberi F., *I comunisti italiani e lo stato 1929–1945*, Milano 1980.
- Schoch B., *Die internationale Politik der italienischen Kommunisten*, Frankfurt am Main–New York 1988.
- Sechi S., *Compagno cittadino. Il PCI tra via parlamentare e lotta armata*, Soveria Mannelli 2006.
- Soave S., *Senza tradirsi senza tradire. Silone e Tasca dal comunismo al socialismo cristiano 1900–1940*, Aragno 2005.
- Spagnolo C., *Sul memoriale di Yalta. Togliatti e la crisi del movimento comunista internazionale (1956–1964)*, Roma 2007.
- Spriano P., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 1: *Da Bordiga a Gramsci*, Torino 1967.

- Spriano P., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 2: *Gli anni della clandestinità*, Torino 1969.
- Spriano P., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 3: *I fronti popolari, Stalin, la guerra*, Torino 1970.
- Spriano P., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 4: *La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata*, Torino 1973.
- Spriano P., *Storia del Partito Comunista Italiano*, t. 5: *La resistenza, Togliatti e il partito nuovo*, Torino 1975.
- Tarrow S., *Il comunismo in Italia e in Francia. Adattamento e trasformazioni* [w:] *Il comunismo in Italia e in Francia*, red. D.L.M. Blackmer, S. Tarrow, Milano 1976.
- Timmermann H., *I comunisti italiani. Considerazioni di un socialdemocratico tedesco sul Partito comunista italiano*, wstęp S. Segre, przeł. E. Rossetti, Bari 1974.
- Timmermann H., *The Decline of the World Communist Movement: Moscow, Beijing, and Communist Parties In The West (Westview Special Study)*, Londyn 1987.
- Togliatti P., *Problemy międzynarodowego ruchu robotniczego*, przeł. B. Norton, Warszawa 1964.
- Togliatti P., *Włoska Partia Komunistyczna*, przeł. Z. Gutt, Warszawa 1962.
- Turi P., *L'ultimo segretario. Vita e carriera di Alessandro Natta*, Padova 1996.
- Turi P., *Natta e il PCI. Una biografia sociologica*, Firenze 1990.
- Turi R., *Storia segreta del PCI. Dai partigiani al caso Moro*, Soveria Mannelli 2013.
- Urban J.B., *Moscow and the Italian Communist Party. From Togliatti to Berlinguer*, London 1986.
- Vacca G., *Togliatti sconosciuto*, Roma 1994.
- Vacca G., *Tra compromesso e solidarietà. La politica del PCI negli anni '70*, Roma 1987.
- Verrina F.B., *Italian Communist Party and the political crisis in Poland. Eurocommunism in face of the collapse of real socialism*, Milano 2016.
- Vidotto V., *Il partito comunista italiano dalle origini al 1946*, Bologna 1975.
- Vittoria A., *Storia del PCI 1921–1991*, Roma 2006.
- Vittoria A., *Togliatti e gli intellettuali. La politica culturale dei comunisti italiani (1944–1964)*, Roma 2015.
- Vittoria A., *Togliatti e gli intellettuali. Storia dell'Istituto Gramsci negli anni cinquanta e sessanta*, Roma 1992.
- Williams G., *Proletarian Order. Antonio Gramsci, Factory Councils and the Origins of Communism in Italy*, London 1975.
- Włoska Partia Komunistyczna: krótki zarys historyczny*, Warszawa 1952.
- Zaslavsky V., *La primavera di Praga: resistenza e resa dei comunisti italiani* [w:] *La Primavera di Praga. Quarant'anni dopo*, red. S. Fedele, P. Fornaro, Soveria Mannelli 2009.
- Zaslavsky V., *Le conseguenze sulla storia d'Italia della rottura tra Stalin e Tito* [w:] *L'influenza del comunismo nella storia d'Italia. Il PCI tra via parlamentare e lotta armata*, red. F. Cicchitti, Soveria Mannelli 2010.
- Zaslavsky V., *Lo stalinismo e la sinistra italiana. Dal mito dell'Urss alla fine del comunismo 1945–1991*, Milano 2004.

MATERIAŁY INTERNETOWE

- http://archivi.fondazionegramsci.org/gramsci-web/detail/IT-GRAMSCI-GUI00001-0000005/partito-comunistaitaliano.html?quick=1¤tNumber=0&jsonVal={%22jsonVal%22:{%22query%22:%22*%22,%22startDate%22:%22%22,%22endDate%22:%22%22,%22fieldDate%22:%22dataNormal%22,%22_perPage%22:20}}, dostęp: 21 VI 2018 r.
- <http://bg.fondazionegramsci.org/biblio-gramsci/bibliografia>, dostęp: 21 VI 2018 r.
- <http://old.cgil.it/Organizzazione/ArchivioStorico/ArchivioStorico.aspx>, dostęp: 2 VIII 2018 r.
- http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/02/14/manipolata-la-lettera-di-togliatti.html?refresh_ce, dostęp: 17 XII 2017 r.
- <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/02/15/la-waterloo-di-andreucci.html>, dostęp: 17 XII 2017 r.
- <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/03/27/andreucci-finisce-sott-inchiesta-per-il-falso.html>, dostęp: 17 XII 2017 r.
- <http://www.pertini.it/turati/archivio.html>, dostęp: 2 VIII 2018 r.
- http://www.repubblica.it/politica/2018/01/11/news/archivio_storico_unita_cancellato_da_server-186282952/, dostęp: 21 VI 2018 r.

Stan badań nad Włoską Partią Komunistyczną. Wyzwania i postulaty badawcze

Włoska Partia Komunistyczna (WłPK) powstała w 1921 r., czyli na rok przed marszem faszystów na Rzym. Po zaledwie kilku latach swojego istnienia została rozbita i jej poszczególne komórki kontynuowały działalność na emigracji. W czasach zimnej wojny była największą partią komunistyczną na Zachodzie. W przeciwieństwie do wielu innych zachodnich partii o tym profilu ideowym bardzo szybko stała się partią masową. WłPK z jednej strony pozostawała partią komunistyczną utrzymującą ściśle relacje z Moskwą i jej państwami satelickimi, z drugiej zaś – poszukiwała demokratycznej legitymizacji i „narodowych” korzeni. Właśnie ta złożoność (niektórzy włoscy historycy używają sformułowania anomalia) w historii partii powodowała i powoduje niegasnącą fascynację wielu badaczy. Na temat WłPK powstało już wiele publikacji i artykułów, ale niektóre obszary jej historii pozostają wciąż niezbadane. Niniejszy artykuł to próba uporządkowania bogatego dorobku naukowego poświęconego partii, przedstawienia problemów związanych z jej historiografią, a także wskazania postulatów badawczych na przyszłość.

SŁOWA KLUCZOWE

Włoska Partia Komunistyczna (WłPK), stan badań, postulaty badawcze, Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti, komunizm

The State of Research on the Italian Communist Party. Research Challenges and Postulates

The Italian Communist Party (PCI) was founded in 1921, a year before the march of the fascists on Rome. After only a few years of existence, it was broken up and its individual units continued to operate in exile. During the Cold War, it was the largest communist party in the West. Unlike many other Western parties with this ideological profile, it quickly became a mass party. On the one hand, the PCI remained a communist party which maintained close relations with Moscow and its satellite states, and on the other, it sought democratic legitimacy and “national” roots. It is this complexity (some Italian historians use the word ‘anomaly’) in the history of the party that caused and causes the unrelenting fascination of many researchers. Many publications and articles about the PCI have already been written but some areas of its history remain unexplored. This article is an attempt to organise the rich scientific achievements related to the party, to present problems related to its historiography and to indicate research postulates for the future.

KEYWORDS

Italian Communist Party (PCI), the state of research; research postulates, Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti, Communism

BARTOSZ GROMKO – absolwent historii i stosunków międzynarodowych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, doktorant na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych UKSW. Stypendysta Ministerstwa Spraw Zagranicznych Włoch. Pracował jako scenarzysta i konsultant historyczny przy cyklu popularnonaukowym *Zakazane historie*, realizowanym przez TVP Info. Odbýwał staże naukowe w filii Uniwersytetu Bolońskiego w Forli oraz w Instytucie Gramsciego w Rzymie. Jego zainteresowania badawcze dotyczą polityki Włoskiej Partii Komunistycznej wobec państw wschodnich w czasie zimnej wojny.

BARTOSZ GROMKO – graduate of History and International Relations at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, PhD student at the Faculty of History and Social Science at the CSWU. Holder of a scholarship of the Italian Ministry of Foreign Affairs. He worked as a screenwriter and historical consultant in the popular science series *Zakazane Historie*, produced by TVP Info. He went on scientific internships at the Forli Branch of the University of Bologna and at the Gramsci Institute in Rome. His research interests concern the policy of the Italian Communist Party towards eastern countries during the Cold War.